

„ПРОБЛЕМИ НА ТЕОРИЯТА НА САТИРАТА“
от РОСИЦА ДИМЧЕВА

С., изд. „Наука и изкуство“, 1981

Изучаването на характера на сатирата е трудна и сложна задача. Сатиричната насока на творчество не е била никога привлекателна за читателите примерно като поетично възторженото, като красиво възторженото обрисване на красотата на света. Върху сатирата ляга черната сянка на отрицателно, на гневно осъждащо, а следователно и на поетически раздвоено отношение към живота, към хората, към социалните институции. Тя е била по-скоро необходима, отколкото желана, тъй като не познава нито поетическата лекота на чувствата, нито красноречивата им безпристрастност, винаги разтревожена и нерядко изпълнена със страдание даже и когато пробужда смях. Нейният блясък е в анализа, в особеностите на разума, който я ръководи, в логиката на едно хиперболизирано художествено обсъждане на света. Поетическата илюзия при нея често пъти е смутена от безпощадна откровеност и даже от жестокост на оценката.

Разбира се, сатиричните жанрове са доста разнообразни, за да бъдат подведени под едно само определение. Желана или не, изискваща особена нагласа за възприемане, сатирата има пребогата история и това налага и аналитично-теоретическото ѝ изследване. Към такава трудна, но и съществена задача се е насочила Росица Димчева в своя труд „Проблеми на теорията на сатирата“.

Изследването на Димчева ни внушава веднага сериозните качества на изследователката. Тя борави свободно с обилната литература по предмета. Даже и когато засяга периоди, през които малко е писано по въпроса за сатирата, Димчева намира какъвто извлече и от най-оскъдни сведения. Особено добре познава съвременната научна литература, която, проучена добре и внимателно, използва и позитивно, и критично. С десетината по-големи статии, с които се представя пред нашата общественост, през последните години Димчева вече засвидетелствува ценните си качества. Те налагат по-категорично своя тон в това цялостно научно изследване. Като борави свободно с материала, авторката създава и научното равнище за тълкуването на предмета.

Трябва да допълня, че трудът на Димчева има сериозни достойнства освен с осведомеността на авторката, но и със способността ѝ за личен размисъл, за широк самостоятелен анализ. Известно е общото гледище за сатирата като обществено явление, т. е. като необходимост, обусловена от условията на живота. Сатирата се появява през време, когато се противопоставя някакъв социално-етичен или социално-политически идеал на несъвършенствата на действителността. Но не само така стои проблемът с тази художественотворческа насока. Тя си има и своя твърде интересна, *психологическа* страна, тя е документ за особено лично настроение в колективния живот на обществото, свидетелство е за лична художествена преценка на нездравите нрави през определено време. Това ще рече, че нейната специфичност е двустранна: обусловена е и от социалните условия на времето, и от особена психологическа настройка на една неповторимо критична и етична творческа личност. Тръгвайки отдалече, авторката много убедително сочи корените на сатирата в митологичната клетва, в религиозно-битовото заклане. Там още са били сблъсъците с реалността и там още е звучала една осъждаща изява. За Димчева е било важно да обхване в една съгъстена паралелност с историята теорията на сатирата. Находчиво тя посочва апологията на сатирата, налагала се през различно време поради нейното отричане и правена от самите сатирици като източник за нейното обясняване.

Сполучливо Димчева използва и онзи обществен опит, който е набран чрез наблюденията на други мислители, несатирици върху сатирата. Тя разчепква гледища, в които спецификата на сатиричното творчество, идеология и философия, етика и естетика са се оказали твърде тясно свързани. Заела се с изключително трудна задача, малко разработвана особено у нас, авторката навлиза в закономерните особености на това творчество, изучено и чрез видни образци, и чрез историческо редуване на гледищата. Всичко това тя е съумяла да направи с изключително стегнат, бих казал, изцяло синтетичен, но богат и проблемно разгърнат труд. Тя използва едно мнение там, където то е необходимо, а не го взема само по себе си, не го преразказва за демонстриране на осведоменост, нито се придържа ъм него, когато то

е изчерпано в своето време. Така на относително малката територия на своето изложение (около 180 страници) е разположена цяла богата система от възгледи, чужди и на авторката, които обясняват научно и оригинално закономерните особености на сатирата.

Р. Димчева отхвърля гледището, че сатирата е жанр, т. е. родово и видово явление. Тя поддържа схващането за жанровите структури според класическото делително определение: епос, лирика и драма, с техните видови форми. Сатирата е „насока“, тя е „душата на жанра“, неговото специфично осмисляне, което влияе и върху характера на структурата му, без обаче да отменя някои от родовите или видовите черти. Със завиден замах авторката изследва връзката между идилия и сатира, между утопия и сатира, връзката на сатирата с мечтата за преобразуване на обществото, както и отношението сатира и поезия, като отделя сатирата от памфлетната полемика чрез изтъкване на естетическата ѝ значимост. Тази богата проблематика прави богато и изложението, оформено с хубав, на места явно мисловно-образен език.

Като разглежда *социологията* на сатирата, авторката сочи по-близките до нашето време мнения на Горки, на Луначарски, прави любопитни наблюдения върху съветската литература и изтъква значението на смеха и за нея, за освобождаването на човека от наследството на миналото. Тази социология на сатирата е допълнена и от една *психология* на сатиричното творчество, която, както отбелязва вече, позволява на читателя да овладее цялостно представата за сатиричното изкуство, да се доближи до него и откъм специфично психологическата му страна. За отбелязване е, че Димчева сполучливо вижда широкия регистър на творческите индивидуалности от „склонността на сангвника към весело съзерцание на човешката глупост“ до „гневните изстъпления и нервните кризи на холерика със страстта за унищожаване на противника“. От проблемите за социологията и психологията на сатирата авторката стига до нейната *морфология*, т. е. до изучаването на произведенията на сатиричното творчество с оглед на художествените му особености. Може би тук би могла да се направи бележката, че разделът за психология на сатирата е разработен — сравнително с другите раздели — по-сбит. Но тоя проблем преминава през цялото изследване по-нататък и това донякъде оправдава и представянето му в по-съкратен вид.

Установила веднъж проблематиката и необходимите подходи към нея, авторката прави обширно историческо изследване на *типа* сатирично творчество. Използвайки трудовете на различни автори, материал от сатирата у гърци, ирландци и араби, тя очертава постепенно връзката на най-първите

сатирични прояви с възренията, митовете, суеверията и ритуалите на намиращите се още на първобитен стадий на развитието народи. Така изпъква връзката между сатирата и закланието, между сатирата и оскърблението, добило значение на освобождаване от враждебни на човека емоции. За това ѝ помагат особено автори като Елиът, чиито трудове Димчева използва умело. Заедно с американския автор тя преминава към обясняване и на историческите форми на литературната сатира. Отграничава онова, което е свързано със закланието и ритуала като отживяла словесна магия от литературната сатира, която носи в себе си вече идеи за изправяне на недъзите на обществото, за морална оценка на неговите пороци, за подтичане на неговото развитие и т. н. Известно е онова, към което вече активно се стреми литературната сатира. Застанала на социологическа основа, авторката сполучливо критикува някои гледища у Елиът, които не държат сметка за зависимостта на сатирата от обществения и политическия строй.

Бих искал да се спра специално на един въпрос. Особено задълбочено и с конкретен материал, взет от образците на литературата, авторката разглежда отношението *сатира — утопия*. Тя отбелязва, че на *първ поглед* сатирата и утопията са противоположни понятия, доколкото първата е насочена към реалното, а втората — към идеалното. Сатириктът въстава срещу порочното в институции и нрави, той е близо до всекидневната истина на живота. Скептик по природа, той е настроен да открива грозното и извратеното и даже да отхвърля критично или да ограничава чистите подбуди в чувства и дела. Той иска да учи по-скоро с отрицателния, отколкото с положителния пример. Счита, че за човека е по-полезно да се отвращава от злото, отколкото да подражава на доброто. Утопията преобладава противоположното: утвърждаването на идеалното, ентусиазмът, волята за експериментирание и за поддържане конструктивната сила на духа. Утопистът е оптимист, той е в авангарда на своя век чрез мечтата си, чрез изграждане на идеални планове за социална и нравствена обнова.

Тези разлики авторката е разкрила чрез обилен материал, като се спира главно на „Утопия“ от Томас Мор. Но онова, което е съществено за нас, е издълбоко подказаната мисъл за своеобразна *вътрешна близост* между сатира и утопия. Сатириктът може да ни насочи към идеалното, без да говори за него. Като отрича злото в обществото, в човешката природа, той в същност се стреми към онзи идеален свят, който стои в мечтата и на утопията. Така противостоящи си насоки в литературното изображение, отричащи се даже взаимно на *първ поглед*, както сполучливо отбелязва това авторката, се оказват в особено вътрешно родство.

Много убедително Димчева сочи, че в утопията всякога е заложена критиката, отрицанието на онова, от което трябва да се бяга мисловно в царството на идеала, да се мечтае за него. С едно уравнивяване, което крие в себе си дълбочината на проблема, авторката пише: „Отзвук на трагическите конфликти на епохата, социалната философия на Мор е насочена към много по-съществени проблеми. (Има се пред вид християнската етика, противопоставена на индивидуалните човешки грехове, б. м., П. 3.) Предпазена както от всякакъв повърхностен ентусиазъм, така и от опасностите на една резигнация, която убива волята за дела и творческите сили, тя борави с фундаменталното: държавата, класите, собствеността. Откривайки основната причина за отрицателните явления в частната собственост, без да идеализира хората, държейки достатъчно сметка за техните ниски инстинкти, Мор гради нови социални институции, дава идеали, чрез които може да се реализира здравата хармония на човешкия дух“ (с. 147). Така утопията на Мор разкрива нови социални възможности за човечеството, явява се гравитна форма на критика в сравнение със сатиричното отрицание, което крие в себе си идеала, недоизявява скривените блянове за обнова на обществото и живота, на правите и хората. Утопията в същност носи в себе си отрицанието, но, така да се каже, като първа предпоставка, след която следва другото, идеалното. Сатирата пък носи в себе си идеалното, но вече като постановка, скрита в контекста, която не се развива като утвърждение на идеалното. В тези констатации са включени едни от най-ценните и дълбоки мисли, въведени от авторката в изследването.

По оригинален път е тръгнала Димчева и при обясняване формата на сатирата. Тя изследва връзката между *сатира* и *реторика*: „За разлика от поета, човек на чувството и въображението, възможен е над единичното и исторически ограничено до една по-висока правда, сатирикът държи сметка за убеждения и страсти, за случайности и институции на непосредствения момент, рядко се обръща към една универсална аудитория и ако подчини напълно своята атака на художествената фикция, рискува да похаби делото си като критик на епохата и поколението. Тази насока на интересите в името на догонваните политически или нравствени цели обяснява странния на пръв поглед афинитет между сатирата и реториката“ (с. 181).

И сега авторката тръгва от най-видните класически образци. Примерът на Ювенал,

както и на други представители на сатиричното творчество сочат ярната находка на изследователката относно сложната вътрешна връзка между сатира и реторика. Реториката, разбирана като красноречие, като ирония, като различни форми на сатирично славословие, намира своето допълнително осветление в контекста на сатирата. Широтата на литературните познания на Димчева ни се открива още веднъж сега, когато тя показва конкретно как от началото на века в английската литературна критика (Шафзбъри, Джон Браун, А. Мърфи) комичното и особено сатирата са се разглеждали като дял на реториката, „най-полезен и най-опасен вид на красноречие“ (с. 184). Или когато разглежда Свифт като блестящ ретор, рядко надминаван в историята на английската литература.

Не ще се спирам на всички теоретични постановки и на всички аргументи, използвани от авторката. Важно за отбелязване е оригиналното и дълбоко разбиране връзката на сатирата и формата на сатирата, както и връзката ѝ било с утопията, било с реториката като особено изкуство. Всякога авторката проследява проблема и в неговия теоретически, и в неговия исторически аспект, спирайки се и на най-новите съвременни изследвания. В последния раздел на книгата е разгледана и връзката между същността и формата на сатирата и емоциите, които стоят в основата на сатирическото въздействие, различните степени на съчетания между чувства и интелект.

Ще кажа в заключение, че се намираме пред едно оригинално и задълбочено научно изследване, което, като носи в себе си най-съвременни гледища, намира опора в голямата традиция на анализа и на изучаването на сатирическото творчество. Трудът е влог в особено осъждана българска литература по този проблем. Написан е, както споменах, живо и като запазва високата си научна стойност, може да бъде полезен на всеки, който би се интересувал от въпроса за теорията на сатирическото изкуство.

Бих препоръчал на авторката, след като е изучила издълбоко теоретичните проблеми на сатиричното творчество, да се насочи конкретно към сатирата в българската литература. Тя вече има някои разработки върху жанровете през нашето Възраждане, от които би могла да отиде и по-нататък. Това ще бъде едно щастливо продължение на направеното в „Проблеми на теорията на сатирата“.

Пантелей Зарева